

FTAMP 06.81.23

**Б.Қ. Орынбасар** (orcid -0009-0000-8342-1713)

*Магистрант, аға ғылыми қызметкер*  
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан  
e-mail: bagi1986@mail.ru

<https://doi.org/10.55956/JKTO3416>

## ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІЛІМДЕР ЖҮЙЕСІ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ МҰХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ҮЛЕСІ

**Аңдатпа.** Мақалада шығыс жұлдыздарының бірі, қазақ елінің тарихын жазған ең бірінші адам – Мұхаммед Хайдар Дулат еңбектерінде жетекшілік ететін педагогикалық ойлар талданады. Автордың "Тарих-и Рашиди" деген тарихи-әдеби шығармасы мен "Жаһаннаме" поэмасы бар. Екеуінің жанры бөлек болғанмен, мақсаты мен идеясы үндес келеді. Жаһандану заманында діңгегі берік болу үшін жастарға орта ғасыр шығармаларын таныстырып қана қоймай, олардың тұлғалық дамуына негіз болатын асыл қазынаны таныту зерттеудің өзектігін көрсетеді. Мұхаммед Хайдар Дулаттың өзі де көпке өнеге ұлы тұлға. Оның еңбектеріндегі педагогикалық ілімнің бастаулары ислам мәдениеті мен халықтық педагогикадан нәр алады. Оның еңбегі жастарды отансүйгіштікке, имандылыққа, білімді болуға, әділдікке, шыншылдыққа баулиды. Мақалада "Тарих-и Рашидидің" зерттелу жайы, педагогикалық ойлары, сопылық ілімнің бастаулары айтылды. Зерттеудің мақсаты – Мұхаммед Хайдар Дулат еңбектерінің педагогикалық қырын анықтау, оқытуда автордың әңгімелерін қолдануға мүмкіндік беру. Білім беру мен тәрбиелеуде тұлғатану бағыты бойынша "Тарих-и Рашидидегі" Моғолстан хандарының тұлғасын нысанаға алуға болады. Осы орайда білім алушыларға "Сұлтан Саид ханның мақтан естерлік қасиеті және ерекше мінезі жайында әңгіме" тарауы ұсынылды.

**Тірек сөздер:** ислам педагогикасы, философиялық-педагогикалық концепциялар, тарихи еңбек, рухани тәрбие, М.Х.Дулати.

**Кіріспе.** Педагогика ілімінің қалыптасуы өте ертеден бастау алғаны белгілі. Дәл педагогикалық еңбек деп намдалмаса да ізгілік идеясына құрылған трактаттар мен рубаилар, адамгершілікті ту еткен шығармалар ертедегі қаламгерлердің басты тақырыбы болған. Педагогика – тәрбие туралы ғылым. Анығын айтқанда, тәрбиелей отырып, білім беру. Педагогика ілімдер жүйесінің қалыптасуында құнды еңбек қалдырған әл-Фараби бабамыз "білімсіз берілген тәрбие қауіпті" деген еді. Ғылым даму үшін оның ең бастауында тұрған еңбектердің негізгі идеяларын ұғынған жөн. Біздің даму тарихымыз түркі әлемімен тығыз байланысты. Түркі әлеміне аттары мәшһүр әл-Хорезми, Рудаки, Бируни, әл-Фараби, Қорқыт, Фирдоуси, Ибн Сина, Жүсіп Баласағұн, Қайқаус, Имам Ғазали, Сүлеймен Бақырғани, Махмуд Қашғари сынды ойшылдардың еңбектерінде педагогикалық ойлардың асыл қазынасы жатыр. Адамзаттың ең асыл арманы өзінен кейінгі ұрпақты өнегелі тәрбиесі мен өрелі ойы болғанын қаласа, ол тәрбиенің тамыры тереңде жатқан ұлттық құндылықтармен сабақтас болғаны жөн. Шығыс ойшылдарының шығармалары жақсы әдеп пен әдетке, адамгершілік қасиетке, шыншылдық пен туралықты насихаттайды. Осы орайда, ұлттық педагогикалық ілімнің қалыптасуын зерттеу үшін шығыс жұлдыздарының бірегейі – Мұхамед Хайдар Дулат шығармаларын қарастыруға болады. Ойшылдың әйгілі "Тарихи рашиди" және "Жаһаннаме" деген екі еңбегі бар.

Зерттеуші Б.Иманбекова қазақ жеріндегі педагогикалық ойлардың тарихын жіктегенде, М.Х.Дулатты хандық дәуірге жатқызады. Себебі, ол – қазақ хандығының құрылуын көзімен көріп, соны кітапқа анық етіп жазған ең бірінші адам. Керей мен Жәнібек бастаған халықтың Шу-Қозыбас жерінде мәслихат еткенін де суреттеп берген. Бұл "Тарихи-и Рашидидің" құндылығын асқақтата түседі. М.Х.Дулаттың осы еңбегі – көпқырлы. "Тарих-и Рашидиді" парсы тілінен қазақ тіліне аударған әдебиеттанушы, тілші-ғалым Ислам Жеменей "Орталық Азияның XVI ғасырдағы атақты тарихшысы, әдебиет майталманы және мемлекет қайраткері Мырза Мұхамед Хайдар Дулаттың (1499-1551) өмірі мен шығармашылығын зерттеу мен зерделеу – әдебиеттану, тарих, философия, дінтану, лингвистика ғылымдары алдындағы үлкен міндет" деген еді [1]. Осы уақытқа дейін М.Х.Дулаттың шығармалары түрлі салада зерттеліп келді. Тілші-ғалымдар Ж.Манкеева, Ә.Ыбырайым, Д.Жебешова, т.б. лингвистикалық қырынан зерттесе, әдебиеттанушылар Ә.Дербісәлі, И.Жеменей, Н.Келімбетов, Ж.Дәдебаев, т.б. әдеби қырын қарастырған. Философия тарихына қатысты "М.Х.Дулати шығармашылығындағы ұлттық тарих философиясын зерделеудің концептуалдық негіздері" [2], білім беруге байланысты "Білім беру жүйесінде ұлттық тәрбиені қалыптастыру маңыздылығы" [3] және т.б. мақалалар жарық көрген. Ойшылдың педагогикалық ойларын түсініп, оның шығармаларын талдауға тырысқан П. Қарқабаева, Д. Алиева деген жас зерттеушілер бар. Д. Алиева осы бағытта диссертация қорғап, Қазақстандағы педагогикалық ғылымының қалыптасуындағы М.Х. Дулаттың ролін көрсете білді [4]. Қазіргі жаһандану дәуірі бізге өз діңгегімізден айырылмай ұстау керектігін ұқтырып, ұлттық идеология мен менталитеттің қажеттігін сездірді. Осы орайда А.Сейдімбектің: "Көшпелілер мәдениетінде толып жатқан "измдердің" кездеспейтіндігін, идеал тұрақтығын, соның арқасында мыңдаған жылдар бойы сыртқа еліктеуден гөрі іштей шыңдалудың басым болғандығын, сөйтіп жалпыдамзаттық мәдениетте өзіндік дара бітімімен көзге түсетінін әлгіндей қасиеттерден іздеу керек" [5] деген сөзі ойға оралады. М.Х.Дулаттың шығармашылығы ұлттық тарих пен тәрбиенің, ислам педагогикасының қалыптасуында үлкен мәнге ие. Зерттеуімізде ойшылдың екі үлкен еңбегін қазіргі педагогикалық көзқараспен талдап көреміз. Зерттеудің мақсаты педагогикалық ілімдер жүйесіндегі М.Х. Дулат шығармашылығының үлесін анықтау, құндылығын ашу, тұлғатану бағыты бойынша Моғолстан хандарының образына шолу жасау.

**Зерттеу шарттары мен әдістері.** IX-XIII ғғ. Таяу және Орта Шығыс жерлеріндегі педагогикалық ой қалыптасу кезеңі – шығыстану ғылымында Шығыс Ренессанс дәуірі саналады. Ерте заманның билеушілері мен хандарын, тарихта аты қалған ұлы тұлғалардың жан-жақты білімді, қолы қарулы, жүрегі кең, ақыл-парасаты кемел болып келетінін байқаймыз. Тарихта хан деген аты қалса да оның өнерлі, музыкаға әуес, сөз өнерін жетік меңгерген шешен екенін толық тани бермейміз. Алайда олар осы салада өз еңбектерін жазып кетуді ұйғарған. Сондай жан-жақты әрі ақын, әрі қолбасшы, әрі қоғам қайраткері, тарихшы Мұхамед Хайдар Дулаттың өмірі күрес пен тартыста өткен еді. Жастайынан білімді Мырза Хайдар атақты Бабырдың тәрбиесін алған еді. Басынан өткен небір оқиғадан соң М.Х.Дулат сол кездегі Моғолстан хандары туралы еңбек жазуды ұйғарады. "Тарих-и Рашидиде" 1346-1546 жж. тарихи деректер қана емес, кейіпкерлердің психологиялық күйі, ислам дінін дәріптеу, т.б. тақырыптар қамтылған. М.Х.Дулат аталмыш еңбекті жазу үшін өзінің алдындағы құнды еңбектерді

пайдаланған. Ұлықбектің "Ұлыс арба", Жовейнидің "Тарих-е Жаһангошай", Шарафеддин Әли Иәзидің "Зафарнаме", Мостуфидің "Тарих-е Гозиде", Фәзлोलланың "Жәми-ат тауарих", "Жам-е Гити Нәмай" деген шығармаларға сүйенді. Бұл еңбектерге тарихи деректерге сілтеме жасау, не содан үзінді келтіріп отырған. Олардың еңбектері қазірдің өзінде өткір педагогикалық проблемаларды көрсетті. Шығыстың энциклопедияшыларының педагогикалық көзқарастары өзіне тән ерекшелігі тұлғаның әр алуан дамуына ерекше назар аудару болды. Яғни өзіне дейінгі еңбектерді толықтырған тарихи-әдеби шығарма етіп жазылған. Сонымен қатар, Мырза Хайдардың педагогикалық бағытын түсіну үшін ол өмір сүрген уақыт пен білім алған мекеннің, тұлғалық даму жолындағы ортаның әсерін білген жөн. М.Х.Дулат – атақты дулат тайпасының өкілі, қолдарында билік болған, ханның күйеу баласы деген атағы бар текті ортадан шыққан. Ол ислам дінін берік ұстанған жан. Сондықтан оның еңбектерінде мінажат деген арнайы бөлім бар. Аллаһты мадақтап, өзінің мүсәпірлік күйін түсіне білген құлдардан еді. Ислам педагогикасының кәусар бұлағынан нәр алған тарихшы-қаламгер ел басқарушының қандай болуы керек деген сауалға 10 түйінді тұжырым жасайды, сақ болуы тиіс 7 күнәні айтады, тарихи тұлғалардың қасиеттері туралы айтады. Зерттеуде философиялық, тарихи-педагогикалық әдебиеттерді талдау, М.Х. Дулати шығармашылығы туралы өткен және қазіргі авторлардың пікірлерін сараптау, алынған мәліметтерді өңдеу әдістері қолданылды.

**Зерттеу нәтижелері.** Мұхаммед Хайдар Дулатидың философиялық-педагогикалық көзқарастарының қалыптасуының идеялық бастаулары ғалым өмір сүрген кезеңнің әлеуметтік факторларына тікелей байланысты. Ортағасырлық мәдениет жалпы білімге деген ұмтылыспен сипатталады. Бакуатты отбасылар арасында балаларды жан-жақты тәрбиелеуге үлкен мән берілді. Мұхаммед Хайдар Дулатидың тамаша білім алып, мемлекеттік салада айтарлықтай жетістіктерге жетуіне бір жағынан беделді отбасыдан шығып, білімнің қолжетімді болуы да өз септігін тигізді. Мырза Хайдардың әкесі туралы да аңыздар бар. Ө.Күмісбаев "Шығыс шайырлары" атты еңбегінде [6]: "Айталық, әкесі Мұхаммед Хусейін Гурган айтулы әскери қолбасшы ғана емес, өз заманының ірі тарихшыларымен, философтарымен, жазушыларымен араласап тұрған зерделі, өркениетке қол созған білімді кісілердің бірі саналатын" дейді. Екінші жағынан, ойшылдың тағдырында өз заманының білімді адамдарымен тығыз жеке қарым-қатынасы және кейінгі орта ғасырларға тән ерекше философиялық ізденісі үлкен рөл атқарды.

Дулати дүниетанымы мен адамгершілік ұстанымдарының қалыптасуында рухани тәлімгер, әкесінің өзіне тауып берген алғашқы ұстазы үлкен рөл атқарды. Ол Хафиз Мирим деген ақылды, тақуа адам еді. Ғалым ұстазы туралы: «Расында, ол тақуа, Құранды жатқа оқитын, қарапайым, түрлі қасиеттерді бойына сіңірген кісі еді. Құранды назды әуенмен оқитын, арабша жазуды білетін. Әкем оны ерекше бағалаған. Маған да Құран мен каллиграфияны үйретті», - деп жазады [7].

М.Х.Дулатидың сопылықтың гуманистік мұраттары, ортағасырлық философтардың космополиттік идеялары негізінде қалыптасқан дүниетанымдық концепциясы оның педагогикалық көзқарастарының негізі болды. Мұхаммед Хайдар Дулати мұрасы педагогикалық ілімдер тарихында әлі өз орнын ала қоймағанымен, ойшылдың шығармашылығы айтарлықтай көп қырлы және көп мағыналы екені даусыз. Ғалым өз еңбектерінде ғалам, әлем мәселелеріне қатысты қызықты философиялық аспектілерді қозғайды.

Сондай-ақ, сенім мен парасаттың арақатынасы, отбасы тәрбиесі, оқыту мен тәрбиелеудің маңыздылығы, мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас туралы тамаша педагогикалық ойлар айтылады. Ал ғалымның атақты шығармасы «Тарих-и Рашиди» кітабында мамандардың назарын аударуға тұрарлық бай әдеби-лингвистикалық материалдар бар.

Ғалымның педагогикаға қатысты арнайы еңбектер қалдырмағаны белгілі. Бұл фактінің қарапайым түсіндірмесі бар. Педагогика ғылыми танымның ерекше саласы ретінде тек XVII ғасырда ғана көзге түсті, сол уақытқа дейін философия аясында жемісті және қарқынды дамыды. Педагогикалық терминдер арнайы бөлінбеді, бірақ соған қарамастан, ерте орта ғасырлардың өзінде-ақ жас ұрпақты тәрбиелеу мен оқытудың белгілі бір принциптері, идеялары, ережелері мен нормалары болды, олар ғылыми трактаттармен бекітіліп, оқу құралы ретінде қарастырылды [8]. Одан кейінгі ғасырларда ғұламалардың бәрі де өз еңбектерінде педагогика мен психология мәселелерін көтеріп, оларды шешу жолдарын ұсынды. Орта ғасырлардағы ағартушы, озық мемлекет және қоғам қайраткерлерінің бірі, педагогикалық ой-пікірлері өз шығармашылығында біршама көрнекті түрде көрініс тапқан ойшыл-ғалым М.Х. Дулати да бұл дәстүрді айналып өтпеді. Осылайша ғылыми ортада Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди» тарихи еңбегінің авторы ретінде танылды. Дегенмен, «Тарих-и Рашидидің» тарихи мазмұнының астарында терең философиялық аспекті де айқын аңғарылады.

М.Х. Дулатидың педагогикалық идеяларын білдіретін ең маңызды еңбегі XV-XVI ғасырларға тиесілі «Тарих-и Рашиди» (30-дан астам тізімдер мен түркі тіліне аудармалары бар) еңбегі болды. Бұл туынды ғалымның замандастары – тарихшылар, философтар (Ахмад Рази, Бабыр, Махмұд ибн Уәли) жоғары бағалаған әйгілі еңбек. Қашқар билеушісі Рашид ханның атына жазылған Дулатидың бұл еңбегі сол күндердің өзінде-ақ бүкіл әлемге әйгілі болды.

Ғұлама өзінің атақты «Тарих-и Рашиди» тарихи трактатында рухани тәлімгер ретінде адам мәселесін, оның ғаламдағы, қоғамдағы орнын, өзін-өзі жетілдіру мәселелерін, ақиқатқа апарар жолды, тәрбие мәселелерін қозғап, адам баласына деген көзқарасын негіздейді. Ерте орта ғасырлардағы көптеген шығыс ғалымдарының ғылыми еңбектері секілді Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың бұл еңбегі де оқу-тәрбие құралы ретінде қызмет етті. Өзбек ғалымы Х.Х. Тілешев былай деп жазады: «... Шығыс ғалымдарының кез келген ғылыми трактатында ғылыми ой-пікірлермен қатар педагогикалық ой-пікірлер, адамгершілік нұсқаулар, білімді тәжірибеде қалай қолдану керектігі туралы кеңестер бар. Психологиялық-педагогикалық пайымдаулар ғылыми мазмұнды құруда да, беру тәсілінде де көрініс тапты. Шығыстың ғылыми ой-пікірінің дамуының бұл сипатты белгісі «Тарих-и Рашиди» тарихи кітабына да тән. М.Х. Дулатидың тарихи баяндауы жастарға білім мен тәрбие беру мәселелеріне қатысты философиялық ой толғауларымен, тәрбиелерімен және практикалық кеңестерімен ұштасады»[9].

Дәстүр бойынша әрбір философ абстрактілі метафизикалық мәселелермен қатар практикалық міндеттерге де еріксіз бет бұрды, оның бірі, сөзсіз, жас ұрпақты тәрбиелеу, ғасырлар бойы жинақталған рухани және материалдық тәжірибені беру, ғылымды болашақ ұрпақ үшін теориялық және практикалық тұрғыдан дайындау. Мұхаммед Хайдар педагогиканың жалпы мәселелерін арнайы дамытпай-ақ, тәрбиелік аспектісін өз еңбегінің маңызды мақсаты деп қарастырды.

Тәрбиелік аспекті автордың ұрпаққа мемлекет тарихы, ұлы бабалардың ерліктері, туған халқының салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы туралы білімді жеткізуге деген ұмтылысынан байқалады. Нағыз ұстаз, рухани тәлімгер болған Мұхаммед Хайдар Дулати кітабының ұрпаққа тәрбие беретін мықты құрал ретінде қабылданып, ізгі істерге жетелейтін, «жаман істерден тыйып», имандылыққа, парасаттылыққа тәрбиелеуге септігін тигізер құнды еңбек екені сөзсіз. Дулати шығармашылығының тәрбиелік негіздерін қазіргі ұстаздардың тәрбие құралдарының арсеналын толықтыра алатын педагогикалық білімнің қайнар көзі ретінде қарастыруға болады.

Педагогикалық ілім тарихында адамгершілік категориялары мен ізгі қасиеттері бар кемел тұлғаны тәрбиелеу дәстүрлі тақырыпқа айналған. Қоғамдық мұрат мәселесін шеше отырып, М.Х.Дулати ізгілік пен биік адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленетін «иманды» хан бейнесінде ұсынады. «Кемел адам» идеясының басы сопылық мәдениеттен бастау алады. Сопылар түсінігінде «Кемел адам» – ол үшін өмірдің мәні болып табылатын ақиқатты тану жолын таңдаған адам. Мұхаммед Хайдар концепциясы ең алдымен «Кемел тұлғаның» ізгі мінезі, әлеуметтік болмысы маңызды екенін алға тартқан сопыларға қарағанда, Шығыс философтарының идеяларына жақынырақ.

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың педагогикалық көзқарастарына сопылықтың озық және батыл идеяларының өзіндік әсері болды. Сопылық ілім ғалымның ұмтылыстарының гуманистік бағытын, еркін ойлауын, демократиялық көзқарасын айқындады. Сопылар адамды және оның ең жақсы рухани қасиеттерін дәріптеп, адамдарды жақсылық пен әділеттілікке, жомарттыққа, даналыққа, еңбексүйгіштікке, адалдыққа, нәпсі ләззаттарынан аулақ болуға, ұсақ-түйекке қанағат етуге шақырған. Бұл прогрессивті тенденциялар сопылық идеяларды өте танымал етті.

Мұхаммед Хайдар Дулати өз кітабында орта ғасырларда адам тәрбиесінде жетекші рөл атқарған дін мәселелеріне жиі тоқталады. Тарихи білімі терең философтың сопылық мұраттарға адалдығы ғалымның философиялық-педагогикалық концепциясын айқындаған дүниетанымының демократиялық, гуманистік сипатын айғақтайды. Кемел тұлға ұғымы, әділ билеуші туралы ой толғаулар Шығыс философиялық-педагогикалық ой-пікірлерінің тарихында түйінді орын алады. Шығыс гуманистеріне ілесе отырып, М.Х.Дулати әлеуметтік әділеттілік мәселесін өз еңбегінде гуманизм, адамгершілік, әділеттілік тұрғысынан шешуге тырысады [10].

Шығыс гуманистері сияқты Дулати да білім беруді адамның интеллектуалдық қабілетін қалыптастыратын, адамгершілікке, бақытқа жетелейтін сенімді бағдар деп есептейді. Ортағасырлық ойшылдардың педагогикалық концепциясының орталық өзегі, адамгершілік, білім, шындық пен адам жанын зерттеудің, тәрбие мәселелерін зерттеудің кілті болып табылатын парасат идеясы да М.Х. Дулати теориясының өзегін құрайды. Педагогикалық ілімдер үшін дәстүрлі тұлғаны тағайындау, бақыт туралы мәселені Мырза Хайдар жеке тұлғаның әлеуметтік мәні тұрғысынан әділеттілік, гуманизм, мейірімділік сынды адамгершілік категорияларына бөлу арқылы шешеді. Дулати теориясы, біздің ойымызша, ғалымның, мемлекет қайраткерінің жеке адамдарға, әртүрлі әлеуметтік топтарға, мемлекеттің саяси-әлеуметтік өміріндегі құбылыстарға жалпы адамзаттық құндылық қатынасын білдіретін философиялық кредосы. Ерте орта ғасыр ғалымдарының педагогикалық тұжырымдамаларының басқа да көптеген аспектілері М.Х.Дулати еңбегінде, әсіресе, еңбекке баулу, эстетикалық

тәрбие беру мәселелері, мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас мәселесінде жіті қарастырылады. Көптеген іргелі орта ғасыр ғалымдары мен Мырза Мұхаммед Хайдардың ойлары мен идеяларының үндесуі де осы тұстан байқалады.

Мырза Хайдар оқырманын ислам дініне қатысты имандылық негізінде тәрбиенің мән-маңызына көңіл бөліп келгенін түсіне аламыз. Сол себептен "Тарих-и Рашиди" тек қана тарихпен шектелмей, әдеби шығарма ретінде қоғамның жамандықтан арылып, жақсылыққа беттеуін көздейді[11].

**Ғылыми нәтижелерді талқылау.** "Тарих-и Рашидиді" оқып отырып, ислам дінінің құндылықтарын түсінеміз. Исламның Азия елдеріне келуі мен таралуы жайында дінге шақырушының өз аузынан шынайы оқиғалар мен келелі кеңестерді оқимыз. Ислам діні – ізгілік пен мейірімге толы, адамзат пен жаратылыстың қадірін ұқтыратын, мына дүниедегі адамның ең басты миссиясын көрсететін жол. Гуманистік педагогиканың негізі ислам дінінен тарағаны анық. Мырза Хайдардың алдындағы ойшылдар да асыл ойларының бастауын ислам дінінен алғаны мәлім. Мәселен, әл-Фараби «Үлгілі оқыту туралы білім, жастардың ақыл-ойы мен ақыл-парасаты туралы трактат», Насреддин әт-Туси «Шәкірттердің білімі туралы» және т.б.сонымен қатар, Шығыс елдеріндегі педагогикалық ілімнің қалыптасуы Насреддин ат-Тусидің есімімен тығыз байланысты. Оның "Оқушыларға сабақ беру", "Даналық кітабы", "Оқушының оқу жолындағы нұсқауы" еңбектері оқыту, білім беру мен тәрбиені ұштастырған педагогикадағы құнды трактаттар. Дәл қазіргі уақытта жастарды ерте заман ойшылдарының мұраларымен тәрбиелеудің бірнеше себебін айтуға болады. Жаһандану мемлекет пен мемлекет, діл мен ділдің арасындағы шекараны ашып тастады. Батысқа еліктеген жастарымыз көп. Білім беру жүйесінде батыстың озық технологиясын қолдануымыз, оны оқытуға енгізуіміз керек-ақ. Алайда жастар өз діңгегінен ажырамас үшін өз ділімізден нәр алуы керек[12]. Осы ретте Шығыстың әлем мойындаған ойшылдары мағыналы, өте терең еңбектер қалдырды. Мұхаммед Хайдар Дулаттың "Тарих-и Рашиди" – жас ұрпақты отансүйгіштікке, әділдікке, шыншылдыққа, мейірімділікке баулитын теңдессіз шығарма. Н.Назарбаев "Ұлы даланың жеті қыры" атты мақаласында[13]: "Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту" деген еді. "Тарих-и Рашидидің" төл тарихымызды танытудағы рөлі зор.

Мырза Хайдардың осы еңбегін зерделей келе, Моғолстан хандарының сыр-сымбатын, мінезін, қарым-қабілетін, ерекше қасиетін сипаттап жазған. Осы тұсын педагогикадағы тұлғатану бағыты бойынша өрбіткім кеп отыр. Қазақ тарихында көпшілікке танылмаған ұлы тұлғалар өткен. Олардың әрбір ісінен даналық пен парасатты көруге болады. Мәселен, Мұхаммед Хайдар Дулаттың "Тарих-и Рашидидің" бірінші бөлімінде Моғолстан хандары туралы жазылған. Сонымен бірге, Керей мен Жәнібек сұлтандардың нендей жағдайдың ортасында жүріп, бөлініп кеткенін анық білуге болады. Осы бөлімде біз біле бермейтін сұлтандар мен қолбасшылар, хандар сипатталған. Ел басқарған хандардың мейірімділігіне қайран қалуға болады. Өйткені біздің танымымызда патша – мінезі ауыр, қатты, суық. Мәселен, "Патша (Сахибқыран) мейірлене барлығына сый-сияпат көрсетті [7];"Сұлтан Саид хан қадірлі, бақытты және қуатты патша еді. ...Егер біреуге тіл қататын болса тілдесер алдында жымылып алатын, әрқашан көңілді, ашық-жарқын, қайырымды да кең пейілді болатын [7];"Мен Мансұр ханға келген кезімде ол

әр түрлі мейірімділікпен құрмет көрсетіп, ізгілік танытты...Мансұр хан жасуы үлкен ағасы болса да орнынан тұрып, алға жүрып, ханды құшағына алды"[7], "Егер біріміз жақсы іс жасасақ, екіншіміз солай істелінуге тиіс деп қарап, бір-бірімізге міндетсінбей жасайтын едік. Егер біріміз қателесіп, артық қылып көрсетсек, екіншіміз сұрамады деп өкпелемейтінбіз" [7], "Ол(Саид хан) мейірімді қолын созып, құшағын жайып қарсы алды. Мен де қызметтік салтқа орай құрмет көрсетіп, алдына барып, бақыт құшағына ендім. Хан біршама уақыт бойы мені өз құшағында қысып тұрды. Оның мейірім мен шапағатының дүр тамшылары иығым мен мойныма тамшылап жатты[7]. Адамгершілік тәрбиесінде мейірімділік – жақсылықтың бастауы. Мейірімді патшаның халқы да бақытты деуге болады. Мейірімділік жауыздық пен әділетсіздіктің алдын алады. Халқы жойылып, елі ыдырап кеткен мемлекеттің түбіне тойымсыз патшалар жеткен. Мухамед Хайдар Дулат аты аталған хандардың кейбірін көзімен көрген, үзеңгілес болған. Олардың қадір-қасиетін көріп, сыйластықта болған. Кітаптан алынған үзінділерден хандардың қарапайымдылығын да көреміз. Сұлтан Саид ханның тілдесер алдында жымылып алатындығы жақсы әдепке жатады. Бұл адами қарым-қатынастың түрі қазіргі жастарға үлгі болары анық. Мырза Хайдардың "Сен әлемді жаулап алма, өйткені, онда сансыз қайғы-қасірет бар, сен одан да адамның жан дүниесін меңгер, оларда қанша әлем бар екенін көресің" [7] деген терең қанатты сөзі бар. Адам алдымен өзін таныса, айналасындағыларды да дұрыс түсінуге тырысады. Өзінің қабілетін танып, күші мен уақытын қай бағытқа бұру керек екенін ұқса, оның дамуы дұрыс бағытта жүреді.

Жаугершілік заманда қолбасшылардың батырлығы аңызға айналып, ержүректігі ел аузында қалған. Ол уақыттағы ер-жігіттердің соғыс қимылдарын жетік меңгерген, күшті болуы шарт еді. Мухамед Хайдар Дулат өзі де жасаған жорықтары сәтті аяқталған мықты қолбасшылардың бірі болған. "Тарих-и Рашиди" қиян-кескі жорықтарды суреттеген еңбек болғандықтан жаумен алысқан батырларды да тілге тиек еткен. "...Думаса бар еді, ол кек теңізінде адамдарды жұтып жіберетін жайындай, ал ұрыс орманында пілге шабатын арыстан іспетті" [7] "Әмір Қамараддин ер жүрек болған әрі оның етігінің қонышына жеті жасар бала сыып кетеді екен [7]. Мейірімді, жүрек жұтқан батыр әрі әділ хандарды көзімен көрген Мырза Хайдар олар туралы еңбек жазуға бел бұған бекер емес екен. "Бұл әңгіменің мақсаты Әмірдің елді қалай билегенін, қара қылды қақ жарар әділдігін көрсету болатын. Оның қайырымдылық істері Қашқарда күні бүгінге дейін ел-жұрттың аузында айтылып жүр"[7]. Орта Азиядағы ойшылдардың Ислам дінінен нәр алғаны аян. Мырза Хайдар Дулат өмір сүрген уақыт ислам дінінің орта Азия елдерінде кең қанат жайғанын көрсетеді. ислам дінін таратуда Мырза ьхайдардың да ғазауат соғыстарына қатысқанын білеміз. Хандардың ислам дінін қабылдап, оны қатты ұстанғанын да көруге болады: "Сұлтан Ахмет хан өте діндар, мұсылман пейілді, шариғатшыл кісі болған", "Уәйіс хан тұқымдарының ішінде шын пейілді мұсылман, отаншыл, іскер және ержүрек адам еді... Ол көбіне жеңіліске ұшырап отырса да жиһад (ғазауат) соғысынан бас тартқан емес"[7]. Бұл билік басындағы тұлғалардың жан-жақтылығын көрсетеді. Дін жолында өздерін де құрбандыққа шалып, Аллаһтың мейірімінен үміт еткен. Мырза Хайдардың тарихи шығармасында сұлтан Саид ханның тұлғалық қасиеттері жақсы ашылған. Оны автордың осы ханмен тығыз қарым-қатынаста болуымен байланыстыруға болады. Бірінші кітаптың 67-тарауынан басталған

оқиғалар екінші кітапта жалғасын табады. Саид ханның өмірі мен тарихи маңызы бар шешімдерімен қоса, оның әділдігі, мейірімділігі, қайырымдылығы да айтылады. "Мансұр ханның бұрынғы істеген қастандықтарының есесін жақсылық пен мейірімділікпен қайтарды"[7] деген хабарда туған бауыры Мансұрды қабылдағаны жайлы айтылады. Қарапайым адам ретінде де, хан ретінде де әділ шешім қабылдап отырған. Осы Саид ханға қатысты әңгімелердің тәрбиелік мақсаты зор. Жастар бұл әңгімелерден елін, жерін сүюді, имандылықты, болашақ үшін қазірден бастап тер төгуді, білім алу, өнер үйренуді ұғынады. Саид ханның тұлғалық қырын ашатын "Тарих-и Рашидидің 1-кітабының 68-тарауында "Сұлтан Саид ханның мақтан етерлік қасиеті және ерекше мінезі жайында әңгіме" деген ғибратқа толы шығармасы бар. Кітаптың басқа да тарауларында ханның образын толық ашатын элементтер көп-ақ. Тұлғатану курстары үшін осындай ұлы тұлғалар туралы әңгімелердің маңызы зор.

**Қорытынды.** Қорыта келе, Мұхамед Хайдар Дулатидің "Тарих-и Рашиди" еңбегі тек қана тарихи шығарма емес, тәрбиелік мәні зор тағылымды туынды. Кітаптың атауының өзі "Хақ жолындағылар тарихы" деп аталады. Хақты іздеген, әділдіктің ақ туын тіккен адамдардың үлгі аларлық қасиеті болуы тиіс. Мырза Хайдардың еңбектерін зерделеген зерттеушілер ел басқарушының қандай болуы керек сұраққа 10 түйінді жауап береді, сәк болуы тиіс 7 күнәні айтады, тарихи тұлғалардың қасиеттері туралы жазады. Мырза Хайдардың шығармашылығындағы адам мәселесін зерттеген Б.Қалыбекова мынадай философиялық ұғымдар жүйесін жинақтаған: «...Нұрлы ақыл, иман, адами қасиет, адамның ішкі жан дүниесі, жомарттық, қайырымдылық, ұят пердесі, тәуба, парыз, шындық, әділеттілік, абырой, адалдық пен арамдық, адамгершілік, ақкөңілділік, мінез-құлық, әдет, әдеп, залым, зорлық, кек, кеңпейілділік, кішпейілділік, кісі күту, кісілік, қайырымдылық, махаббат, мейірім, намыс, опасыз, өнеге, өтірік, даналық, данышпан, рақымшылдық, тәртіп, шыдамдылық, ізгілік, ілтипат, т.б.» [14]. Бұл жерде автордың түркілік моральдік категориялар жүйесі қалыптасқан. Қазіргі білім беру жүйесінде "толық адам" тәрбиелеп шығу үшін педагогтердің осы ұғымдардың тереңдігін ұқтыруға түрлі әдіс-тәсілдер мен технологияларды қолданып жүргені белгілі. Мұхамед Хайдар Дулаттың еңбектері білім беру мен тәрбиелеу үшін қолданылуы тиіс құнды мұраларға жатады. М.Х. Дулатидың тарихи мұрасының педагогикалық әлеуетін зерттеу жұмысы әлі де болса арнайы оқу-әдістемелік әдебиеттермен толықтырылған тереңірек және кеңейтілген зерттеуді қажет етеді. Десе де, ғалымның мұрасы қазіргі педагогиканың өзекті мәселелерін шешуде, оның ішінде азаматтық-патриоттық мұраттарды тәрбиелеуде, эстетикалық талғамды дамытуда, конфессиялық құндылықтарды жаңғыртуда, жастардың әлеуметтік апатиясын жеңуде және т.б. әлеуметтік мәселелерде кең қолданыс тауып отыр. Бүгінгі педагогика ғылымында қолданыс тауып отырған негізді теориялардың үлкен үлесі де Мырза Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» кітабына тиесілі. Тәрбие саласында жоғары құндылықтар мен діни тәрбиеге негізделуге тиісті гуманистік мұраның жетістіктері бүгін жеңіске жетуі керек.

#### Әдебиеттер тізімі

1. Жеменей, И. Мырза Хайдар Дулат (1499-1551) тарихшы-қаламгер [Мәтін]: монография / И.Жеменей. – Алматы: Зерде, 2007. – 352 б.



2. Мырзабеков, Ж.Е. М.Х.Дулати шығармашылығындағы ұлттық тарих философиясын зерделеудің концептуалдық негіздері [Мәтін] / Ж.Е. Мырзабеков, Г.Ж. Нұрышева, Ж.А. Амиркулова, М.А. Домбайчи // Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. – 2020. - №2 (72). – Б.4-15.
3. Жамашев, А.Ш. Білім беру жүйесінде ұлттық тәрбиені қалыптастыру маңыздылығы [Мәтін] / А.Ш. Жамашев, Б.У. Байгазиева, М.И. Мұхамеди, І.Р. Наурзалиев // Хабаршы. Дінтану сериясы. – 2020. - №2(22).- Б. 42-58.
4. Алиева, Д.А. Наследие ученого позднего Средневековья Мухаммеда Хайдар Дулати в системе восточных педагогических учений [Текст] / Д.А.Алиева // Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования. – 2017. - №1(14). - С. 84-87.
5. Сейдімбеков, А. Сонар [Мәтін] / А. Сейдімбеков. - Алматы: Жалын, 1989. - 349 б.
6. Күмісбаев, Ө. Шығыс шайырлары [Мәтін]: Бес томдық / Ө. Күмісбаев. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2015. - Иран әдебиетінің тарихы.– 312 б.
7. Дулати, М.Х. Тарих-и Рашиди [Мәтін] / М.Х.Дулати. – Алматы: М.Х.Дулати қоғамдық қоры, 2003. – 616 б.
8. Алиева, Д.А. Идеиные истоки формирования философских и педагогических взглядов М.Х. Дулати [Текст] / Д.А. Алиева // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – №2. – С. 5-8.
9. Қазақтар. - II-т.: Тарихи тұлғалар. - Алматы: «Білік» баспа үйі, 2003. - 56 б.
10. Келімбетов, Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері [Мәтін] / Н.Келімбетов. – Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.
11. Мырзабеков, Ж.Е. М.Х.Дулати шығармашылығындағы этикалық көзқарастардың өзіндік ерекшеліктері және оның тарихи сабақтастығы [Мәтін] / Ж.Е. Мырзабеков, Ж.А. Амиркулова, Т.П. Мейрбеков // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №1 (115). – Б. 42-51.
12. Шауенова, М.А. Кайқауыстың педагогикалық идеяларының бастаулары [Мәтін] / М.А. Шауенова, А.Е. Манкеш // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршысы. "Педагогика ғылымдары" сериясы. – 2016. - №4 (52). - Б. 223-229.
13. Назарбаев, Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры [Мәтін]: Н.Ә. Назарбаев // Егемен Қазақстан газ. - 2009. - 8 қаңтар.
14. Қалыбекова, Б. Мұхаммед Хайдар Дулати шығармаларындағы адам мәселесі [Мәтін] / Б.Қалыбекова. – Алматы, 2014. – 132 б.
15. Иманбекова, Б. І. Қазақстандағы педагогикалық ойлар мен білім беру тарихы [Мәтін] / Б.І. Иманбекова. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 158 б.

*Материал редакцияға 01.03.23 түсті.*

**Б.К. Орынбасар**

*Таразкий региональный университет им. М.Х.Дулати, г.Тараз,Казахстан*

#### **ВКЛАД ТРУДОВ МУХАММЕДА ХАЙДАРА ДУЛАТИ В СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ ПЕДОГОГИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ**

**Аннотация.** В статье анализируются педагогические мысли, которыми руководит один из звезд Востока, первый человек, написавший историю казахского народа – Мухамед Хайдар Дулат. Автор имеет историко-литературное произведение "Тарих-и Рашиди" и поэму "Жаханнаме". Хотя у обоих разные жанры, цель и идея совпадают. В эпоху глобализации, чтобы не только познакомить молодежь с произведениями Средневековья, но и показать драгоценную сокровищницу, лежащую в основе их личностного развития, показывает актуальность исследования. Сам Мухаммед Хайдар Дулат – великая личность. Истоки

педагогического учения в его работах проистекают из исламской культуры и народной педагогики. Его труд прививает молодежи патриотизм, нравственность, образованность, справедливость, честность. В статье изложены вопросы изучения "Тарих-и Рашиди", педагогические мысли, истоки суфийского учения. Цель исследования – выявить педагогическую грань трудов Мухаммеда Хайдара Дулата, дать возможность использовать в обучении рассказы автора. В образовании и воспитании можно ориентироваться на личность могольских ханов в "Тарих-и Рашиди" по направлению личностных исследований. В этой связи обучающимся была представлена глава "беседа о гордых качествах и особом характере Султана Саид хана".

**Ключевые слова:** исламская педагогика, философско-педагогические концепции, исторический труд, духовное воспитание, М.Х.Дулати.

**B.K.Orynbasar**

*M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan*

#### **CONTRIBUTION OF THE WORKS OF MUHAMMAD KHAIDAR DULAT TO THE FORMATION OF THE SYSTEM OF PEDAGOGICAL THECHINGS**

**Abstract.** The article analyzes pedagogical thoughts, which are led by one of the stars of the East, the first person who wrote the history of the Kazakh people – Mukhamed Haidar Dulat. The author has a historical and literary work "Tarikh-i Rashidi" and a poem "Zhahanname". Although both have different genres, the goal and the idea are the same. In the era of globalization, in order not only to acquaint young people with the works of the Middle Ages, but also to show the precious treasury underlying their personal development, the relevance of the study shows. Muhammad Haidar Dulat himself is a great personality. The origins of pedagogical teaching in his works stem from Islamic culture and folk pedagogy. His work instills patriotism, morality, education, justice, honesty in young people. The article presents the issues of studying "Tarikh-i Rashidi", pedagogical thoughts, the origins of Sufi teaching. The purpose of the study is to identify the pedagogical facet of the works of Muhammad, give the opportunity to use the author's stories in teaching. In education and upbringing, one can focus on the personality of the Mughal Khans in the "Tarikh-i Rashidi" in the direction of personal research. In this regard, the students were presented with the chapter "a conversation about the proud qualities and special character of Sultan Said Khan".

**Keywords:** Islamic pedagogy, philosophical and pedagogical concepts, historical work, spiritual education, M.Kh.Dulaty.

#### **References**

1. Zhemenej I. Myrza Hajdar Dulat (1499-1551) tarihshy-kalamger [Mirza Haidar Dulat (1499-1551) historian-writer] / Monograph – Almaty: Zerde, 2007. – 352 p. [in Kazakh]
2. Myrzabekov ZH.E., Nұrysheva G.ZH., Amirkulova ZH.A., Dombajchi M.A. M.H.Dulati shyfarmashylyfyndaғы yltytk tarih filosofiyasyn zerdeleudin konceptualdyk negizderi [Conceptual foundations of the study of the philosophy of national history in the work of M. H. Dulati] // Philosophy, cultural studies, political science series-2020-No. 2 (72). - Pp. 4-15. [in Kazakh]
3. Zhamashev A.SH., Bajgazieva B.U., Naurzaliev I.R., Myhamedi M.I. Bilim beru zhyjesinde yltytk tarbiени kalyptastyru manyzdylygy [The importance of the formation of national education in the education system] // The Bulletin of the Kazakh National University named after Al-Farabi. Religious studies series. – 2020. - No. 2 (22).- Pp. 42-58.[in Kazakh]

4. Alieva D.A. Nasledie uchenogo pozdnego Srednevekov'ya Muhammeda Hajdar Dulati V sisteme vostochnyh pedagogicheskikh uchenij [The Legacy of the Late Medieval scholar Muhammad Haidar Dulati In the system of Oriental pedagogical teachings] // Bulletin of Omsk State Pedagogical University. Humanitarian studies. – 2017. – No. 1(14). - Pp. 84-87 [in Russian]
5. Sejdimbekov A. Sonar [Sonar]. Almaty: ZHalyn, 1989.- 349 p.
6. SHygys shajyrlary [Eastern resins]. Bes tomdyk / U. Kumisbayev. - Almaty: Rpbс "Daur", 2015. - History of Iranian literature.– 312 p.[in Kazakh]
7. Dulati M.H. Tarih-i Rashidi [Tarikh-i Rashidi]./ M. H. Dulati. - Almaty: M. H. Dulati public Foundation, 2003. - 616 p.[in Kazakh]
8. Alieva D.A. Idejnye istoki formirovaniya filosofskih i pedagogicheskikh vzglyadov m.h. Dulati[Ideological origins of the formation of M.H. Dulati's philosophical and pedagogical views] // Modern problems of science and education. – 2014. – No. 2. – p. 5-8 [in Russian]
9. Kazaktar [Kazakhs]. — II-Issue: historical figures. — Almaty: publishing house "Bilik", 2003.-p.56 [in Kazakh]
10. Kelimbetov N. Tyrki halyktarynyn ezhelgi әdebi zhәdigerlikteri [Ancient literary relics of the Turkic peoples]. –Almaty: Raritet, 2011. – 432 p. [in Kazakh]
11. Myrzabekov ZH.E., Amirkulova ZH.A., Mejrbekov T.P. M.H.Dulati shygarmashylygyndagy etikalyk kozkarastardyn ozindik erekshelikteri zhәne onyn tarihi sabaktastygy [Distinctive features of ethical views in the work of M. H. Dulati and its historical continuity] // Bulletin of Yassawi University. – 2020. – No. 1 (115). – P. 42-51. [in Kazakh]
12. SHauenova M.A., Mankesh A.E. Kajkauystyn pedagogikalyk ideyalarynyn bastaulary[The origins of the pedagogical ideas of kaykauys] // Bulletin of the Abai Kazakh National Pedagogical University. Pedagogical Sciences. – 2016 – No. 4 (52). - Pp. 223-229 [in Kazakh]
13. Nazarbaev N.A. Yly dalanyn zheti kyry[Seven facets of the Great Steppe] // Sovereign Kazakhstan - 2009. - January 8. [in Kazakh]
14. Kalybekova B. Myhammed Hajdar Dulati shygarmalaryndagy adam maselesi [The problem of man in the works of Muhammad Haidar Dulati]. – Almaty, 2014. – 132 p.[in Kazakh]
15. Imanbekova B. I. Kazakstandagy pedagogikalyk ojlar men bilim beru tarihy [The history of pedagogical thought and education in Kazakhstan.]. - Almaty: Kazakh University, 2010. - 158p. [in Kazakh]